

VÄSTERBOTTENS
MUSEUM

FOLKTRO OCH MAGI I VÄSTERBOTTEN - FÖRR OCH NU

TOMMY KUUSELA, forskningsarkivarie vid
Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala

Spöken, ödet, tur, otur, vittra, fantomclowner och magi. Det finns många exempel på föreställningar som vanligen kallas för folktro. Folktron ingår i en världsbild som präglas av mystik, där det finns utrymme för det övernaturliga eller oförklarliga. Men finns verkligen sådant i vår samtid, hör inte magi och folktro hemma i en förgången tid?

Samhället har förändrats i rask takt på förhållandevis kort tid: kyrkan och staten har separerat, världen har öppnats upp och gjort att möten mellan olika kulturer blivit vanliga. Nya tekniska och medicinska landvinningar har förändrat samhället och vardagen i grunden och gjort att avstånd krympt. I dag kan vi vara uppkopplade mot varandra dygnet runt vilket gör det möjligt att hålla kontakten och kommunicera över stora avstånd. Det går att ta del av ett ständigt flöde av nyheter och reportage från världens alla hörn. Med hjälp av glödlampor är det möjligt att lysa upp en omgivning när som helst under dygnet. De flesta har en grundläggande kännedom om fysik och biologi och har sett bilder från världshavens djup och från yttre rymden.

Då finns det väl inget utrymme för vare sig spöken eller naturväsen? Hade något funnits hade det väl fastnat på film? Men det är inte så enkelt – människan i dag är i grund och botten inte helt olik människan förr i världen. Då som nu berättas det om spöken och övernaturliga eller oförklarliga fenomen. Det kallas föreställningsvärldar och handlar om olika sätt att förstå eller tolka sin omgivning, vilket kan vara beroende på och skilja sig åt mellan olika situationer. I detta finns det, då som nu, människor som inte tror på övernaturliga makter, sådana som tror på dem, och en stor grupp som befinner sig i ett mellanläge där situation och tillfälle avgör hur saker och ting upplevs och tolkas.

Folktro är inte lätt att definiera eller avgränsa. En förenklad beskrivning är att det är föreställningar som ofta avviker eller ligger utanför de förklaringsmodeller som erbjuds av naturvetenskapen eller de stora världsreligionerna. Det utesluter dock inte att folkliga föreställningar om magi eller väsen kan förklaras med hjälp av

religion och vetenskap. En religiös människa eller en vetenskapsman kan också tänka och ge uttryck för sådant som kallas folktro. Exempelvis kan en präst eller en forskare som råkar krossa en spegel känna oro över att det kan bringa otur, trots att det inte har något stöd i vare sig religionen eller naturvetenskapen.

Folktro är med andra ord allmänt förekommande uppfattningar som kan handla om allt från övernaturliga väsen – spöken och vittra – till tron på ett oundvikligt öde, varsel och trolldom, lycka och olycka; sådant som kallas »skrock«. Några exempel är tretton som oturstal, att undvika att gå under en stege eller på A-brunnar som betyder otur, eller kliva på K-brunnar, som betyder tur. Det kan vara att fästa hänglås på broar för att binda och ge tur i kärlek, spotta när en svart katt går över vägen, fästa drömfångare vid sängen för att bli kvitt mardrömmar, iklä sig ett särskilt plagg eller utföra ritualer för att ge tur åt det idrottslag man hejar på, lägga blommor under huvudkudden på midsommarnatten för att drömma om sin kärlek, läsa och sätta tilltro till horoskop eller tyda sina drömmar. Ibland rör det sig om enkla uttryck, som att önska varandra »lycka till«, eller att inte säga vissa saker vid speciella tillfällen för att undvika olycka. De båda sista exemplen ger uttryck för en magisk natur, även om många säkert inte tänker på det. Ja, listan på magiskt tänkande eller vardagsmagi kan göras lång.

Folktro i äldre tider

När de stora skiftesreformerna och ägodelningarna genomfördes i Sverige under 1800-talet, och med avvittringsepoken som avslutades i början av 1900-talet, upplöstes stora delar av den gamla bondekulturen och en ny landsbygdsepok tog vid. Den gamla byn, arbetslaget och bygemenskapen försvann gradvis och ersattes av en ny typ av samhälle. Den kalender som följde arbetsårets olika moment förlorade gradvis sin betydelse. I Västerbotten har jordbruket dominerats av boskapsskötseln och en bra bit in på 1900-talet betade djuren fortfarande i skogen. Med förändringarna slutade man släppa ut djuren på bete i skogen. På ängsmarkerna

försvann fäbodan och gärdesgårdar. Bruksindustrier och tätorter bildades. När järn- och bilvägar knöt samman fjärran orter var förvandlingen total. Den gamla bygemenskapen förändrades i grunden. Ett resultat blev att den folketro som var knuten till en livsstil avhängig specifika arbetsmoment och näringar förlorade sin funktion. Den förändrades eller dog ut.

Även det samiska samhället genomgick en liknande förändring. Den skogssamiska kulturen trängdes undan av nyodlingar och på de urgamla lappsatteländan växte tätorter och industrier fram. I processen förlorades ofta inte bara den traditionella renskötseln utan också det samiska språket och äldre samiska traditioner. Även den fjällsamiska kulturen förändrades och många nomader lämnade renskötseln för en bofast tillvaro. För de som fortsatte med de traditionella näringarna ersattes den småskaliga renskötseln, med mindre renhjordar som kräver ständig bevakning, av en mer extensiv renskötsel med stora hjordar som i långa perioder klarar sig själva. I spåren av dessa förändringar förändrades också samisk folketro och berättartradition.

Den tyske sociologen och filosofen Max Weber lanserade vid mitten av 1800-talet en teori om att världen har avförtrollats. Han menade att det primärt var ett resultat av industrialiseringen och av kyrkans förlorade grepp om människan. Uppfattningen var då, enligt Weber, att världen förvandlats från att vara en förtrollad och mystisk plats till att bli en moderniserad, byråkratiserad och sekulariserad värld, där rationella processer och vetenskapliga tolkningsmodeller sätts i första rummet. I denna nya modell av världen fanns inte längre något behov av religion eller tro på övernaturliga företeelser, dessa var relikter från en mer primitiv tid.

Fullt så enkelt är det emellertid inte. Tanken att världen avförtrollats kan betraktas som en västerländsk skapelsemyt. Den ger en förklaring till hur våra liv har formats och fortsätter att formas med hjälp av naturvetenskapens förklaringsmodeller, som upplevs rationella och förnuftiga. Men att världen skulle ha avförtrollats har

också kritiserats. En del menar att den aldrig har avförtrollats över huvud taget, eller att den återförtrollats i samband med nya religiösa rörelser och mer individuellt anpassade trosföreställningar och förklaringar av världen och naturen. Ett som är säkert är i vilket fall att folketro, och »skrock« alltid har funnits i världen – oavsett om den upplevs som förtrollad eller ej.

I arkiven

Äldre berättelser från Västerbotten har genom åren samlats in av folkminnesarkiv, av vilka flera har ett material som började samlas in redan under andra hälften av 1800-talet, såsom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala och i Nordiska museet i Stockholm. Det finns också samlingar på Västerbottens museum i Umeå. Det var ofta representanter från museer och arkiv, eller enskilda samlare och forskare, som samlade in berättelserna med hjälp av bandspelare eller papper och penna under långa fältresor.

Nedan följer några exempel på äldre berättelser som samlats in från Västerbotten. Den första handlar om rädslan för häxeri där en trolldomskunnig med Djävulens hjälp skapade ett tjuvmjölkkande väsen som drog mjölk åt henne. Denna föreställning är känd i Sverige sedan medeltiden men hur detta skapade väsen tänktes se ut har skiljt sig åt över landet. Vad föreställningen speglar är dels hur osäker mjölkproduktionen var i äldre tid, dels avundsjuka. Det är en vaksamhet över »mjölklyckan« som tänktes finnas i en begränsad mängd. Om grannen fick mer hade den kanske stulit mjölken på magisk väg:

Bärarn han är som ett nyste och har ett öga. Då dem hadd gjort-n, så kaste dom - en ut och sa att han skulle fara i sju sockner och dra åt dom

Eva Hedlund, född 1864 i Burträsk

De andra två exemplen på äldre magiskt tänkande handlar om hur en trolldomskunnig kunde ta kontroll över en annan människas fria vilja. I vanlig ordning när det gäller trolldom är kroppsvätskor

eller sådant som kommer från kyrkogården betraktade som särskilt effektiva:

I Sörböle i Umeå socken var det en gång två fruntimmer, som var osams, och den ena hade tagit jord från kyrkogården och lagt i kaffe åt den andra. Då blev hon alldeles förstörd [förhäxad]. Men då sökte dom en sån där kvinna, som kunde med sånt där [en klok gumma], och hon botade henne, men hon blev aldrig riktigt bra. Hon satte det då på hon, som hade gjort det, och då blev hon sjuk i stället

Karl Andersson, född 1876 i Obbola.

Om en kvinna ville göra en karl kär i sig, skulle hon ta en droppe blod vid månadsrensningen och lägga den i kaffe eller någon maträtt, som hon bjöd honom på. Men om mannen ifråga fick veta, att han var förgjord [förhäxad], så förvandlades kärleken till hat

Anna Lovisa Nilsson, född 1849 i Norsjö.

Folktrons olika väsen

Folktro i det förindustriella samhället förknippas ofta med föreställningar om övernaturliga väsen. Dessa lever enligt berättartraditionen i en parallell tillvaro till människans: exempelvis i skog, hav och mark i naturen långt från bebyggelsen, som jättar eller havsfolk. Andra som näcken eller skogsrået, befinner sig i gränsområden där bebyggelse övergår i vild natur. En del lever helt nära människan som gårdstomten. Ofta gällde det att hålla sig väl med de väsen som härskar över särskilda områden för att inte själva råka illa ut eller bli med besvär av olika slag. Detta kunde göras på olika sätt; som att till exempel belöna gårdstomten med gröt eller genom att muta väsendet i fråga:

Min morbror han brukar kasta en silverslant över vänstra axeln ned i vattnet då han skulle fiska, och då fick han mycket

Nanny Gustafsson född 1883 i Ekträsk, Vindeln

Det finns även andra väsen som dels är en del av människan själv,

dels kan tolkas som fristående krafter, som maran. I följande exempel berättas om hur man med hjälp av en almanacka kunde skydda kreaturen mot just maran. Almanackan med sina skrivna ord och märkliga tecken hade alla förutsättningar för att, i den folkliga föreställningsvärlden, betraktas som magisk, en funktion den förstas delade med psalmböcker och Bibeln:

För att skydda kreaturen för maran skulle man hänga upp en almanacka i taket på ladugården eller stallet. Att kreaturen reds av maran, märkte man bl.a. av att de voro svettiga på morgonen. Meddelaren hade själv sett en almanacka i taket på en ladugård i Bjurliden, Skellefteå

E. Marklund. Insamlat 1929

Vissa väsen tänktes uppträda lite varstans i naturen eller helt nära människan, som exempelvis de underjordiska, som varit särskilt framträdande i norrländsk folktro. Det kan då handla om vittra eller om saajve, vilka hör hemma i föreställningarna om ett underjordiskt folk som lever sitt liv väldigt likt människan. Det har samlats in tusentals berättelser om vittra och saajve, och än i dag går det att höra berättelser av människor som menar sig ha sett eller upplevt sådant som uppfattas vara orsakat av de underjordiska. Nedan följer två uppteckningar om de underjordiska som är ganska typiska eftersom de endast vagt antyder vad det är för typ av väsen:

Sajvoä bor under jorden. Sajvoä har renar och kor som vanliga människor. Hennes kor äro vita, men hennes renar äro som vanliga renar

Anna Stina Nilsson, född 1851 i Västra fjällfjället, Vilhelmina.

För var hä ju sånt tal om att dem såg sä mycke; å vitra var då överallt. Ja minns då ja komme hit, svärfarn sa hä va vitra oppi en hägn jenna. Ja trodd int på e, men han sa ja skull fo hör mot jölakväre [= elakt väder, oväder] hä hon skratte å prata

Anders Boström, född 1873 i Rödtjärnen, Umeå

En annan kategori av väsen är människor som på ett eller annat sätt tänktes kunna förvandla sig till något annat – exempelvis häxan,

varulven eller maran. Även Djävulen eller vissa djur kunde uppträda som väsen. Ytterligare en kategori är olika typer av dödsväsen, avlidna personer som spökade efter sin död. Ett av dessa dödsväsen har sitt ursprung i en tragisk verklighet. Det rörde sig om små barn som bragts om livet av sin egen mor då hon, av olika sociala eller ekonomiska anledningar, inte kunde behålla barnet. Detta dödsväsen kom i Västerbotten att kallas för utböling, eller ähpår inom samisk tradition. Vålnaden efter dessa barn kunde på andra håll i landet benämnas myling, myrding, utburding eller ypping . För att få ro ville spökbarnet läggas i vigd jord, eller att modern skulle straffas för sitt brott:

Maria [...] har i sin ungdom hört många berättelser om utbölingen. Hon minnes bäst vad hennes mor född i Klabböle berättat. I ett hus där fick dem ingen ro för den. Den grät uppå vinden och inne i förstugan och ute på gården och den ropade alltid: »mora min, mora min ha dött mig och ströpt mig med ett rött snöre«. Ibland kunde varelsen visa sig också i skepnad av ett barnliknande kräk med rött märke kring halsen. Folket i gården förstod att det var utbölingen och sökte överallt efter det dräpta barnet. Till sist funno de barnliket inne i sågspånen uppe på vinden i ett hörn och sen dess blev det tyst

Maria Lidgren, född 1861, i Västerhiske, Umeå

Förändringar över tid och rum

Många nutida föreställningar går att spåra till liknande uppfattningar i äldre tid, exempelvis att svarta katter för med sig otur eller att det finns vissa lyckomynt som drar till sig rikedom. Människan har inte förändrats lika mycket som vi kanske vill tro. En del föreställningar har övergått från vuxnas föreställningsvärldar till barnens. Under julen påstås jultomten komma ned med julklappar genom skorstenen. Intressant nog går detta tillbaka på en gammal föreställning där trösklar, fönster och skorstenen betraktades som känsliga punkter i hemmet som särskilt behövde skyddas från trolldom och övernaturliga väsen. I många arkivuppteckningar berättas om hur

ormar eller föremål av stål borrades ned i tröskeln för att skydda från onda makter. Jultomten behövde finna en lämplig väg in i husen, och på så vis har äldre uppfattningar om trösklar och trolldom följt med in i vår tids föreställningar och berättelser.

I takt med förändringar i samhället har det människan berättat om delvis förändrats eller tagit sig nya uttryck. Anledningen är att folktron, med den föreställningsvärld den ger uttryck för, i grund och botten beskriver människan själv. Folktron fungerar som en slags spegel som visar människans förhoppningar, önskningar, lockelser, oro, rädslor och fantasier. Den kan också se olika ut och förändras som ett resultat av många olika faktorer hos den enskilda människan, familjen, samfundet och omvärlden i stort.

Eftersom kyrkan inte längre är en dominerande och normgivande maktfaktor i samhället, söker människan nya vägar för att finna frid och uppleva en andlig mening i tillvaron. En del av detta består av ett hopplock av riter, ritualer och åskådningar från olika religioner och religiösa strömningar, oftast i en förenklad form. Jakten på karriär, framgång och viljan att ständigt visa upp ett lyckat liv i sociala medier kan leda till stress och i värsta fall utbrändhetssymtom.

För att motverka detta och känna kontroll och ett lugn i tillvaron har en del använt sig av kristallterapi, yoga och meditation, eller möblerar och inreder sina hem efter feng shui. Det som vanligen benämns New Age har träffande kallats för vår tids folktro. Naturen har blivit till ett tempel för den som söker koppla av och avslappningen har blivit ändamålet.

Moderna föreställningar

Förr i tiden var de djupa haven, de oändliga skogarna och de otillgängliga bergen gåtfulla och mystiska platser och troddes därför vara befolkade av olika livsformer eller väsen. Med ny teknologi uppstår nya väsen. Först när människan började utforska yttre rymden fick vi berättelser om möten med utomjordingar. Då berättas om sådana som menade sig ha blivit bortförda eller sett ett UFO. Berättelserna om rymdvarelser visar ett liknande mönster som äldre

tidens berättelser om naturväsen. I dag, när vi känner till mer om vår planet, har vi i stället flyttat över det oförklarliga och mystiska till yttre rymden och förklarar det på ett mer vetenskapligt sätt, något som anses mer »rationellt«.

Rymden ersätter på sätt och vis de djupa världshaven och skogarna. Den blir en plats som fylls med mystik och sådant som är oförklarligt. I stället för att någon blev bergtagen, vittertagen eller gick vilse och kvarhölls i skogen, berättas nu om människor som blir bortförda av utomjordingar. När de väl återvänder är de antingen galna eller personlighetsförändrade, precis som i äldre berättelser. Rymdvarer ser ut att ha tillgång till en högt avancerad teknik som innebär att de kan göra saker som vi annars har svårt att föreställa oss. Men är det inte bara ett nytt sätt att förklara det som i folktron kallades för trolldom? Folktrons väsen är ju i regel trolldomskunniga, medan rymdvarer i stället har tillgång till en superteknologi.

Med internet har det dessutom växt fram berättelser om onda entiteter som lurar i cyberrymden. Med vår tids teknik sprids berättelser blixtnabbt över världen och ger upphov till nya väsen som Slender man eller getmannen. Ryktesspridning kombinerat med sociala medier kan leda till att skräck sprids på flera nivåer i samhället, där det kan tolkas som något övernaturligt, till exempel den clownskräck med fantomclowner som svepte över världen en kort tid för ett par år sedan, eller den skräckfyllda utmaning som nyligen spreds via sociala medier bland barn i form av Momo challenge.

Likheten är stor i berättelsernas utformning. Gamla sägner och motiv har omformats för att anpassas till vår tid. Olika berättelser förklaras efter mönster som upplevs som rationella i den tid de tillkommer. Människan i dag är som sagt i grund och botten inte helt olik människan förr i världen. Då precis som nu berättas det om spöken och oförklarliga fenomen – av olika anledningar, på olika platser och i olika sammanhang. Det kallas föreställningsvärldar. Vad tror du på?

Lästips

- af Klintberg, Bengt *Svenska folksägner*, 1998
- Bäckman, Louise *Sájva, föreställningar om hjälp- och skyddsväsen i heliga fjäll bland samerna*, 1984
- Eklund, Hilding *Vittra vid Manjaur* [berättelser ur folklig övertro i Västerbotten], 1984
- Hammer, Olav *På spaning efter helheten, New age – en ny folktro*, 1998
- Hoffman, Anette *Varje gång det är stjärnklart, åtta ungdomars tankar kring övernaturliga fenomen*, 1998
- Kjellström, Rolf *Nybyggjarliv i Vilhelmina*, 2020
- Marklund, Stig *Spökerier i Sverige*, 1996
- Midholm, Lina & Saltzman, Katarina (red.) *Naturen för mig – Nutida röster och kulturella perspektiv*, 2014
- Schön, Ebbe *Folktro från förr*, 2001
- Sjöberg, Lovisa Mienna *Att leva i ständig välsignelse, en studie av sidnidit som religiös praxis*, 2018
- Stattin, Jochum *Näcken, spelman eller gränsvakt?*, 1992, 2008
- Vittra och bäran... Två studier i norrländsk folktro*, 1983
- Östling, Per-Anders *Spöken, medier och astrala resor*, 2012

